

ОСОБИСТІСНЕ ТА ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.923:378

Г. К. Радчук

У сучасних умовах специфіка професійного становлення особистості визначається такими обставинами. З одного боку, нові професії, що з'явилися з переходом до ринкової економіки, ще не мають коренів у професійній культурі нашого суспільства, з іншого – відбувається болючий процес ламання стереотипів традиційних форм професіоналізації, які також змінюються у сучасних умовах. Відтак, цілісний погляд на особистість у контексті її професійного становлення з необхідністю вимагає аналізу сутнісних аспектів проблеми самовизначення. Саме у результаті самовизначення людина вибудовує свій суб'єктний простір, відбувається її професійна ідентифікація.

На сьогодні можна констатувати, що невизначеність ціннісних уявлень про саму професію часто зміщує орієнтири на вибір бажаного способу життя за допомогою професії. Раніше ідеальний образ професіонала багато в чому було пов'язано з образом конкретних людей, їх професійною біографією, певними професійними цінностями. Інколи це був інтегрований образ, але він був наділений тією конкретністю, яка сприяла процесу професійного становлення. Зараз можна спостерігати, що часто “ідеальний образ професіонала” замінено на “ідеальний образ життя” (“американський”, “європейський”, “нових українців” тощо). Зміна системи цінностей обумовлює позицію суспільства щодо освіти: рейтинг вищої освіти залишається достатньо високим як серед молоді, так і серед старшого покоління. Водночас юнаки та дівчата, орієнтуючись на бажаний спосіб життя, не проектують себе в професії, яку вони мають намір опанувати впродовж декількох років у вишах. У багатьох випадках особистість залишається несприйнятливою до цінностей, що є

професійно значущими, а іноді засвоює цінності, які не є значущими для певної професії взагалі.

Кожній професійній групі властивий свій сенс діяльності, своя система цінностей. Особливо гостро актуальною є проблема професійного становлення тих фахівців, чия діяльність як форма самореалізації особистості обумовлена морально-етичними принципами щодо свого об'єкту, тобто професії, що мають деонтологічний статус. Перш за все, це стосується культури педагогів, психологів, соціальних працівників, лікарів – фахівців гуманітарної сфери, котрі втілюють у собі високі гуманістичні ідеї і цінності.

Відтак, важливим є вивчення психологічної основи професійного становлення особистості, що пов'язане з розумінням професійного вибору у контексті життєвого й особистісного самовизначення, з пізнанням молодої людини себе, свого місця у світі, аналізом своїх особистісних ресурсів та співвіднесенням їх з вимогами професії.

Мета статті – теоретично обґрунтувати і виокремити системотвірні зв'язки, котрі забезпечують єдність професійного й особистісного самовизначення та є визначальними у професійному становленні особистості.

Гуманістична психологія розглядає людину як вільну істоту, яка знаходиться у постійному процесі самовизначення, становлення і розвитку (Е. Еріксон, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм, К. Юнг та ін.). Зокрема, Е. Фромм аналізує самовизначення як рефлексивний акт, що здійснюється у просторі трьох параметрів: “хочу”, “можу”, “потрібно” [8, с. 99]. Сенс і мету самовизначення особистості Е. Фромм вбачає в її самореалізації, а основною умовою вважає становлення “продуктивної орієнтації” людини у світі, під якою розуміє певну основоположну настанову на реалізацію закладених у ній потенційних можливостей, розкриття своїх сутнісних сил [8].

Співзвучною цим ідеям є теорія самоактуалізації А. Маслоу, яка базується на визнанні унікальності буття окремої людини та її відповідальності за вибір, який вона робить, і сенс, яким наповнює своє життя [3]. А. Маслоу вважає, що у природі людини закладено потенційні можливості для

позитивного зростання та вдосконалення, вони полягають у творчості як універсальній функції людини, котра веде до її самовираження і самоактуалізації. Остання розуміється ним як “неперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей та талантів, як звершення своєї місії або покликання, долі тощо, як більш повне пізнання, і, отже, прийняття своєї власної природи, як неперервне прагнення до єдності, інтеграції, або внутрішньої синергії особистості” [3, с. 49]. Саме у цьому напрямку повинно здійснюватися її самовизначення.

Феноменологічна теорія К. Роджерса доповнює та деякою мірою завершує створення образу готової до постійного самовизначення людини в гуманістичній психології. На думку К. Роджерса, тенденція до самоактуалізації і максимального вияву закладеної від природи індивідуальності, розвитку свого внутрішнього потенціалу повинна вести людину до мети стати “особистістю, котра повноцінно функціонує”. В основі такого руху – звернення до себе, довіра до свого внутрішнього досвіду, відкритість цьому досвіду, прагнення сприймати себе та свій досвід позитивно, безумовно позитивне ставлення не лише до інших, але й до себе. “Будучи вільною, людина вибирає як хороше життя саме процес становлення” [7, с. 247]. Отже, важливими завданнями та умовами особистісного самовизначення і набуття свободи, котрі забезпечують повноцінне існування людини у житті, К. Роджерс вважає актуалізацію свого Я та розвитку позитивної Я-концепції як сукупності уявлень про себе на основі просування до автентичності у процесах саморозуміння, самоприйняття й особистісного зростання [7].

Відтак, психологи вбачають завдання освіти, у тому числі професійної, у допомозі особистості у вирішенні суперечності між об’єктивними та суб’єктивними нормами, між свободою і необхідністю та пов’язують реалізацію цих завдань з розвитком власне людських цінностей, що ведуть до набуття свободи у процесі екзистенційного самовизначення. При цьому свобода, як досягнення особистістю своєї автентичності, полягає у вільному

ціннісно-смісловому виборі, який здійснюється у процесі співвіднесення особистісних реалій із нормами і вимогами культури.

К. Юнг, виокремлюючи три стадії життя, вважає, що перехід на кожен нову стадію пов'язано із здійсненням вибору, самовизначенням особистості в нових умовах життя, що вимагає перебудови її свідомості та самосвідомості [9]. Найбільш інтенсивно самовизначення здійснюється в юнацькому віці – стадії розвитку “его-комплексу”, а також у зрілому віці – на стадії побудови ще більш глибокої свідомості. На думку психолога, в юнацькому віці самовизначення особистості не завершується, завдання побудови самосвідомості повністю не вирішується у зв'язку з панівною у суспільстві орієнтацією на досягнення успіху, що спонукає молоду людину обмежуватись досягнутим і відмовлятися від інших своїх потенційних можливостей, від осягнення та вияву власної індивідуальності. Отже, К. Юнг розглядає самовизначення як безперервний процес, як основну умову особистісного зростання, розширення і поглиблення самосвідомості особистості [9].

У російській та українській психології самовизначення постає як інтегруючий стрижень розвитку особистості, що охоплює всі її сторони (М. Гінзбург, В. Зінченко, І. Кон, С. Пряжников, В. Рибалка, В. Роменець, С. Рубінштейн, В. Слободчиков, Т. Снегирьова, Т. Титаренко та ін.). Центральним є особистісне самовизначення, яке нагально актуалізується в юнацькому віці.

Особливий інтерес з огляду на проблему нашого дослідження становить концепція М. Гінзбурга. Автор підкреслює ціннісно-сміслову природу самовизначення, що відображає активне визначення своєї позиції щодо суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі сенсу свого власного існування [1]. Отже, особистісне самовизначення – це процес свідомого визначення суб'єктом своєї сутності і місця у світі, у системі суспільних відносин, який має ціннісно-сміслову природу та виражається в активному ставленні людини до самої себе і навколишньої дійсності.

Динамічні характеристики самовизначення можна виокремити на основі аналізу психологічної сутності та ролі вчинку як моменту самовизначення, прийняття рішення у конкретній ситуації (В. Зінченко, В. Роменець, В. Слободчиков, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.). Учинок у психології визначається як свідомо дія, акт морального самовизначення людини, у якому вона утверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, себе самої, суспільства і світу загалом. Учинок цікавий нам як акт, у якому можна прослідкувати всі етапи та фази самовизначення: від ціннісного осмислення до рефлексії результатів. Самовизначення не зводиться до вчинку, прийняття рішення у конкретній ситуації, але неможливе без нього.

Проведений теоретичний аналіз проблеми самовизначення надав нам можливість виокремити такі його особливості і характеристики, що є суттєвими для розуміння професійного становлення особистості:

– самовизначення є феноменом, у якому виявляється та відображається суб'єктна сутність і суб'єктна позиція людини, її готовність бути вільною та брати на себе відповідальність за здійснюваний вибір. Воно забезпечує самодетермінацію і самоорганізацію людиною своєї життєдіяльності, становить собою основний механізм саморозвитку;

– самовизначення особистості має два вектори своєї спрямованості: а) на самопізнання та самоідентифікацію, визначення свого ставлення до себе як особистості і професіонала; б) на визначення своїх життєвих та професійних цілей і планів, свого ставлення до значущих аспектів своєї життєдіяльності;

– самовизначення виступає як процес та результат цього процесу, як складний, одночасно динамічний і стабільний стан суб'єкта, як діяльнісний, рефлексивний та ціннісно-смісловий акт. Самовизначення здійснюється особистістю як у конкретних ситуаціях, обмежених певними часовими рамками, так і в процесі всієї життєдіяльності індивіда;

– самовизначення, для якого найбільш чутливим періодом є юнацький вік, продовжується все життя людини. При цьому у структурі цілісного самовизначення особистості провідна роль належить особистісному як

засадничому щодо інших видів самовизначення, що ставить перед нами завдання виявлення тих системотвірних зв'язків, котрі забезпечують єдність професійного й особистісного самовизначення.

Домінуючий підхід до проблеми професійного самовизначення міститься у працях, що розглядають його у контексті проблеми становлення особистості як суб'єкта своєї професійної діяльності (О. Борисова, Є. Климов, А. Маркова, О. Орлов, М. Пряжников, В. Рибалка, Н. Самоукіна, В. Третьяченко, О. Федоришин, П. Шавір, В. Шадриков та ін.). Професійне становлення виступає у цих дослідженнях як складова частина загального розвитку особистості, як тривалий, динамічний, багаторівневий процес, а професійне самовизначення – як найбільш значущий компонент процесу становлення особистості професіонала.

Більшість авторів стверджує, що професійне самовизначення не можна зводити до вибору професії. Перш за все тому, що цей вибір не завжди постає як завершений акт, оскільки випускники шкіл часто здійснюють цей вибір стихійно, неусвідомлено. Разом із тим, у ситуації самовизначення часто може опинитися і доросла людина, оскільки впродовж життя вона зіштовхується з неперервною серією професійних виборів у процесі професійного навчання, підвищення кваліфікації, втрати роботи тощо. У зв'язку з цим виникає необхідність переосмислення самого поняття “професійне самовизначення” та часових меж цього процесу. Вихід за межі традиційно існуючого трактування професійного самовизначення передбачає використання інакших критеріїв, стосовно яких воно здійснюється, відмовою від вузькопрофесійної його інтерпретації і пошук більш глибоких його зв'язків з особистісним самовизначенням людини.

Професійне самовизначення є одним із стрижневих компонентів розробленої А. Марковою концепції професіоналізму та розглядається як неперервний, динамічний процес, що характеризує весь шлях становлення професіонала [2]. Основними критеріями, стосовно яких відбувається визначення людиною себе в професії, є вироблені у суспільстві і прийняті

людиною критерії професіоналізму. Професійне зростання людини пов'язано з постійним набуттям нею більш високого рівня оцінки себе як фахівця. А. Маркова вбачає динаміку самовизначення у зміні ставлення до себе та в зміні критеріїв самооцінювання. При більш творчому підході до свого життя сенс створюється людиною заново. Саме у цьому випадку людина перетворюється у справжнього суб'єкта самовизначення [2].

М. Пряжников розробив змістово-процесуальну модель професійного самовизначення. На думку М. Пряжникова, професійне й особистісне самовизначення мають дуже багато спільного, а у вищих своїх виявах вони майже зливаються. У загальному вигляді професійне самовизначення може бути описано як ставлення людини до своєї (майбутньої або реальної) професії і до себе як (потенційного або реального) суб'єкта професійної діяльності [6].

Отже, у сучасному розумінні професійне самовизначення розглядається не лише як конкретний вибір професії, але й як неперервний процес пошуку сенсу у професійній діяльності, що вибирається, освоюється та виконується. Професійне самовизначення – це процес виборів, що чергуються, кожен з яких розглядається як важлива життєва подія, що визначає подальші кроки на шляху професійного розвитку особистості.

М. Пряжников говорить про небезпеку маніпуляції, що ґрунтується на “кращих” конформістських традиціях, коли за допомогою майстерних засобів масової інформації і так званої суспільної думки формується основа для професійного й особистісного вибору конкретної людини, що підриває саму суть самовизначення. Допомога молодій людині з боку суспільства і дорослих необхідна, але у вигляді розумного та неманіпулятивного коригування професійного вибору, що ґрунтується не на видачі готових рекомендацій, а на поступовому становленні у молодій людині, яка самовизначається, особистісної готовності до свідомого професійного вибору [6].

Успішність професійного становлення особистості, на думку О. Орлова, забезпечують два процеси професійного й особистісного самовизначення: персоналізація і персоніфікація. Процес персоналізації, відзначає автор, є

трансляцією людини себе, світу, іншим людям як сильної персони [4]. Цей процес пов'язано з її прагненням бути авторитетною, референтною та призводить найчастіше до того, що людина прагне бути адекватною не сама собі, а заданій соціальній ролі [5]. Відтак, основу персоналізації складає самоототожнення людини зі значущою для неї роллю. Процес персоніфікації, навпаки, виявляється в бажанні бути самою собою, призводить до збільшення зон актуалізації людини і до відмови від особистісних “фасадів”. Успішний перебіг процесу персоніфікації підвищує ступінь позитивності, емпатійності та конгруентності (К. Роджерс) людини й є більш цілісним, інтегративним процесом, ніж персоналізація особистості. Він допомагає людині уникнути повного самоототожнення себе з певною професійною роллю, а її ставлення до світу визначають внутрішні мотиви та буттєві цінності, в яких виявляється істинна сутність індивіда, його внутрішнє Я [4].

Очевидно, переважання процесу персоналізації над процесом персоніфікації і виявляється переважно у прагненні людини до досягнення високого статусу, становища у суспільстві як основної мети всього життя та до вибудовування свого ставлення до оточення з цієї рольової позиції. А оскільки досягнення певного статусу, насамперед, пов'язано з професійною роллю, саме вона починає визначати ставлення людини до оточення, приводячи до серйозних професійних деформацій.

Розкриваючи причини такого спотвореного уявлення про сутність професійного самовизначення, К. Юнг вбачає їх у тому, що сучасна цивілізація насаджує екстравертивну культуру, культуру досягнень, нав'язуючи ідеї успіху, кар'єри, матеріальних цінностей як основний шлях і мету особистісного самовизначення та зростання. А основна мета людини, на думку автора, – досягнення внутрішньої цілісності, “індивідуація” [9]. Суспільство не дуже високо оцінює духовні подвиги, його нагороди даються за досягнення, а не за індивідуальність. У результаті людина часто приймає рішення обмежити себе досягнутим, а не прагне до розкриття свого справжнього потенціалу [9].

Отже, необхідну основу цілісності процесів особистісного і професійного самовизначення ми вбачаємо не стільки у підпорядкуванні другого першому, стільки у їх взаємодії та взаємозбагаченні на основі гармонізації процесів персоналізації і персоніфікації. При цьому суть та успішність професійно-особистісного самовизначення фахівця повинні визначатися не тільки і не стільки критеріями персоналізації – досягнення певного професійного статусу, але перш за все критеріями персоніфікації – визначення себе в професії на основі усвідомлення та вияву свого істинного Я і своїх цінностей, набуття індивідуального способу існування себе у професії та разом з тим відкриття і збагачення свого Я через можливості професійної діяльності.

Сутність індивідуальності особистості полягає в її унікальному внутрішньому світі, у системі її цінностей та смислів, в її ставленні до світу і до самої себе. Багатство та глибина цього внутрішнього світу визначається не лише здатністю до самоактуалізації, але й мірою присвоєння цінностей загальнолюдської культури, які втілені в професійній культурі. Професійна спрямованість процесу самовизначення не нівелює особистість, не суперечить її індивідуальності та не ускладнює процес особистісного самовизначення, а є стимулом, смислотвірним чинником становлення її особистісної унікальності. Власне цей взаємовплив і взаємопроникнення забезпечує цілісність процесу професійно-особистісного самовизначення, а, відтак, успішність професійного становлення.

Отже, самовизначення виступає не як певний акт або стадія професійного становлення, а як його сутнісна основа, своєрідний механізм та є неперервним на всьому професійному шляху процесом пошуку і набуття людиною смислів своєї професійної діяльності, відкриття та реалізації свого Я як професіонала, здійснення вибору у проблемних ситуаціях, котрі ставить перед ним професійна діяльність, що постійно змінюється й ускладнюється.

Основою інтеграції професійного та особистісного самовизначення в єдиний процес є персоніфікація, сутність якої складає ідентифікація себе з образом майбутнього фахівця в професії на основі усвідомлення і вияву своєї

внутрішньої цілісності, свого істинного Я та разом з тим його збагачення через “входження” у професійну культуру суспільства. Необхідну основу цілісності процесів особистісного і професійного самовизначення становить взаємодія та взаємозбагачення процесів персоналізації і персоніфікації. При цьому суть та успішність професійно-особистісного самовизначення фахівця повинні визначатися не тільки і не стільки критеріями персоналізації – досягнення певного професійного статусу, але перш за все критеріями персоніфікації – визначення себе в професії на основі набуття індивідуального способу існування у професії та водночас відкриття і збагачення свого Я через можливості професійної діяльності. При такому підході до розуміння професійного становлення особистості суть освіти, у тому числі професійної, можна подати як створення умов та простору для саморозвитку і самовизначення особистості.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо в експериментальному дослідженні процесів персоналізації та персоніфікації в контексті професійного становлення студентської молоді під час фахової підготовки.

Список використаної літератури

1. Гинзбург, М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии : журнал / гл. ред. А. М. Матюшкин. – 1988. – № 2. – С. 19–26.
2. Маркова, А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Междунар. гуманит. фонд “Знание”, 1996. – 308 с.
3. Маслоу, А. Психология бытия / А. Маслоу ; [пер.с англ.]. – М. : Рефлбук ; К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
4. Орлов, А. Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее “Я” человека / А. Б. Орлов // Вопросы психологии : журнал / гл. ред. Е. В. Щедрина. – 1995. – № 2. – С. 5–12.
5. Петровский, В. А. Принцип отраженной субъектности в психологическом исследовании личности / В. А. Петровский // Вопросы психологии : журнал / гл. ред. А. М. Матюшкин. – 1985. – № 4. – С. 17–30.

6. Пряжников, Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М. : Издательство “Институт практической психологии”; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 256 с.

7. Роджерс, К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Р. Роджерс ; пер. с англ. М. М. Исениной. – М. : Прогресс : Универс, 1994. – 479 с.

8. Фромм, Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Э. Фромм. – Мн. : Попури, 1998. – 672 с.

9. Юнг, К. Г. Человек и его символы / К. Г. Юнг, М. Л. фон Франц, Дж. Л. Хендерсон [и др.]. – М. : Серебряные нити, 1997. – 368 с.